

Česká literatura v rozhlase

Prosté konstatování, nebo problematizující otázka?

— Miroslav Zelinský —

Rád v tuto chvíli přeskočím všechny potenciální metodologické úvahy o mediálním, především pak audiálním bytí literatury. Nezajímá mě ani tak status a vlastní povaha literárního díla zprostředkovaného lidským hlasem a šířeného prostředkem masově komunikačním, jako spíše potenciální či skutečné dopady tohoto masového šíření literatury na obraz literární struktury jako celku ve veřejně komunikovaném prostoru.

Krátký komentář k postupům uvádění literatury do audiální podoby však je potřeba učinit.

Nebude to už dlouho trvat, na příštím bohemistickém kongresu za pět let si připomeneme půlstoletí formulování kritické teorie rozhlasové literární tvorby Janem Lopatkou (ona to totiž skutečně teorie je). Už se slovním spojením rozhlasová literární tvorba bychom mohli provozovat diskurzivní tance. Jde o rozhlasovou tvorbu? Nebo o literaturu v rozhlase? A jak se při tom proměňuje status literárního díla? Jaká je míra autonomie rozhlasové adaptace literárního díla v systému umělecké tvorby? Pokud se někomu zdá, že se nad těmito otázkami ocitl před oněmi bezmála padesáti lety, pak mu musím dát za pravdu.

Příliš se tento obor skutečně neposunul. Neexistuje teoretická reflexe aktuální rozhlasové tvorby, neexistuje médium, které by k ní vybízelo a nabízelo prostor. Neexistuje soustavná výchova k rozhlasové slovesné tvorbě ani k její recepci. Debata o literatuře v rozhlasu a o rozhlasové umělecké tvorbě se omezuje na stručné, víceméně reklamní ohlášky připravovaných pořadů v časopise *Týdeník Rozhlas*, jehož ambice vyjadřuje webová sebecharakteristika: „celobarevný kulturní magazín s celorepublikovou působností a zároveň jediný časopis s kompletním přehledem programů všech stanic Českého rozhlasu“. Jestliže audiovizuální a nová média stíhá jedna analýza za druhou, od statistické přes sociologickou, filozofickou až po žánrovou a recepční, čisté audiální médium s relativně velmi početným publikem tak nějak metodologicky visí ve vzduchu (čest výjimkám – revue *Souvislosti* 2009, č. 1). Tento fakt není prost důsledků především pro médium samo, částečně ale také pro jeho publikum.

Literatura v rozhlasu je adaptací, a tedy i interpretací, zároveň ale je povaha této adaptace specifická, protože v zásadě nemění užitý znakový systém. Není převedena do obrazu jako u filmu, není výtvarnou či divadelní interpretací. Rozhlas pořád pracuje s jazykem, s mluveným slovem, které je blízké i povaze čtení.

Jan Lopatka věnoval rozhlasu část svých kritických úvah. Objevně toto téma otevřel v polovině šedesátých let a na chvíli se k němu vrátil před svým definitivním odchodem na počátku let devadesátých. Osobně si myslím, že byl velmi zklamán mlčením druhé strany, absencí rezonance svého kritického hlasu jak v řadách samotných rozhlasových tvůrců, tak u kolegů kritického pera. Toto mlčení signalizuje jediné – marginalizaci významu mediálního šíření literatury prostředkem, který jí byl vlastní dávno předtím, než sama sebe literaturou nazvala, marginalizaci hlasového zprostředkování literárního díla.

Lopatka velmi přesně popsal problémy provázející adaptaci slovesného díla, především prózy. Pokud podle něj mluvíme o literatuře v rozhlasu, mluvíme především o próze. Rozhlasová hra je totiž specifický a podstatně autonomnější dramatický žánr, poezie „před-váděná“ v rozhlasu díky své fyzické, kvantitativní úspěšnosti a zároveň emočnosti stojí trochu stranou našeho dnešního přemýšlení, respektive mluvilo by se o ní jednodušeji, protože tolik nepodléhá hlavním dramaturgickým tlakům. Je jí ovšem také na rozhlasových vlnách podstatně méně. Zbývá tedy próza. Lopatka vymezil základní problémy s jejím inscenováním na aspekt pragmatický a morfologický, respektive zohledňování adresáta a redukce tvaru. Mluví o „derivaci slovesnosti“

a digestovosti literatury v rozhlasu, když „dílo se pokud možno zbavuje neuzavřenosti, problematičnosti, většiny toho, co přesahuje a není jednoznačně a momentálně vysvětlitelné. Čímž je mu imputována iluze hotovosti, iluze toho, že je ozvláštněným podáním jakéhosi poznání, které lze tlumočit jakkoliv jinak“ (Lopatka 1995: 67).

Jedna jeho otázka k souvislosti rozhlasu a literatury odkazuje, byť trochu vzdáleně, také k vlastní problematice našeho dnešního příspěvku: o rozhlasové literární tvorbě mluví jako o oblasti „inspirující zpětně slovesný vývoj“ (ibid.: 71). Snažil se tak podle mého názoru naznačit, že pro rozhlasovou tvorbu existuje také jiný recepční a reflexivní prostor než ten, který zabydluje jeden individuální posluchač. Sdílím tento názor a snažím se vidět i jeho důsledky pro širší kontext, kontext literární struktury.

Problémem literární struktury je její stále více virtuální existence. Ve smyslu umenšujícího se recepčního prostoru, který je ovšem vybaven reflektující zpětnou vazbou a který by tedy mohl potenciálně vytvářet rezonanční desku. Ne, nejde mi o playdoyer za sociologickou funkci literatury. Jde mi o to, aby literární věda, jak kritika, tak teorie a historie, začaly pracovat a počítat také s publikem posluchačským, publikem, které literaturu nejen čte, ale také *poslouchá*. Statistiky poslechovosti dvou pohříchu jediných celoplošných stanic, které mluvené slovo „vyrábějí“ a „před-vádějí“, tedy stanice Český rozhlas 3 Vltava a Český rozhlas 2 Praha, vypovídají o desítkách tisíc posluchačů, tj. počtech, o jakých se v oblasti čtenářské může autorům tištěných knih jen zdát, arcíže s výjimkou bestselleristů. V okamžiku, kdy do prostoru reflexe literární komunikace vpustíme i rozhlas (a dnes už také audioknihy, ale to je i metodologicky trochu jiná kapitola), musíme se nutně začít ptát po povaze takto vytvořeného obrazu literatury. Jestliže je svět čtenářské recepce heterogenní, možná až chaotický, protože svobodný ve své volbě, svět literatury představovaný rozhlasem je světem celistvým (tato celistvost je dána jistotou „jednoty místa a času“), a tedy pro posluchače mnohem *kosmogoničtějším*, a tedy sugestivnějším, zapamatovatelnějším. Dramaturgická stavba týdenního programu umožňuje pravidelnou recepci širokého (i) neprofesionálního publika, na rozdíl od procesu soustavné a cílevědomé četby, kterou dnes pěstuje snad už jen komunita literárních profesionálů (Trávníček 2008).

Využil jsem své pracovní zkušenosti s tvorbou literárních pořadů pro Český rozhlas 3 Vltava a pro Český rozhlas Ostrava a udělal si s pomocí diplomantky Lucie Mechové z Filozofické fakulty Ostravské univerzity statistiku odvysílaných prozaických literárních pořadů od

počátku devadesátých let do poloviny prvního decennia třetího tisíciletí. Výsledek byl pro mě samotného velmi překvapivý.

Obraz české literatury/prozy v rozhlasovém vysílání na stanici Vltava mezi léty 1990–2005 je podstatně jiný, než jaký metajazykem vytvářela a vytváří literární kritika a historie zpracovávající dané období v nejrůznějších kompendiích, přehledech, nástinech, slovnících a výukových příručkách. Rozhodně nekopíruje věrně vlastní průběh vývoje literární struktury daného období. V krajním případě by pak takto zkonstruovaný obraz mohl na samotnou literární strukturu působit i retardačně. Především rozjezd v nové situaci po listopadu 1989 je dramaturgicky velmi váhavý a je evidentní, že setrvačně dobíhají vysílací plány stanovené dávno předtím, než pod vinohradským studiem hučely listopadové davy. Velmi pravděpodobně byli z vysílání narychlo vyřazeni autoři, kteří do té doby tvořili oficiální publikační okruh a svou tvorbou reprezentovali tzv. socialistickou literaturu, případně její pokrokové tradice, řečeno dobovým newspeakem (Zelinský 2008). A protože literární redakce a především nové vedení rozhlasu nebyly na tak markantní liberalizaci vysílacího prostoru připraveny, celou první polovinu devadesátých let poslouchá vltavský posluchač klasiku první poloviny 20. století, případně autory století předcházejícího – pars pro toto Karla Jaromíra Erbena, Václava Beneše Třebízského, Vladislava Vančuru, Karla Čapka, ale také třeba a hojně Fan Vavřincovou. Jen zvolna a sporadicky se objeví Ivan Klíma a Ludvík Vaculík, Eda Kriseová, Lenka Procházková, tedy kanoničtí autoři neveřejného komunikačního okruhu, případně autoři žijící v exilu jako Viktor Fischl či Josef Škvorecký. Až konec let devadesátých a první polovina první dekády nového milénia přináší českým uším autory skutečně aktuální – opět výběrově jmenujme Emila Hakla, Jáchyma Topola, Ivana Matouška, Jana Balabána, Lubomíra Martíňka, Jaroslava Formánka, Ivana Binara, Jiřího Stránského, Miloše Urbana, Květu Legátovou, Jiřího Kratochvila, Pavla Brycze, Jaroslava Putíka, Věroslava Mertla. Z předlistopadových autorů se objeví jen Petr Prouza a Ludmila Klukanová. Těžiště pak ovšem leží v literárních dílech reflektujících období mezi léty 1948 a 1989, dílech, která byla buď v té době psána, ale v domácím prostředí nevydána, nebo vznikla až po změně v roce 1989.

Obraz aktuální literární struktury zprostředkovaný rozhlasem neodpovídá až do počátku nového století tomu, čím česká literatura intenzivně žila: nástupem nové generace, rehabilitací generace českého exilu a samizdatu, která byla mocensky zbavena publikačních možností ve veřejném prostoru, a především rehabilitací hodnot. Rozhlas

tak například nezachytil nástup autenticistní literatury, jak to kritická obec ocenila hned první státní cenou za literaturu po jejím obnovení ministrem kultury Pavlem Tigridem v polovině devadesátých let: jejím prvním nositelem se stal básník a esejista Ivan Diviš, nikoli za poezii, ale za esejisticko-vzpomínkovou *Teorii spolehlivosti*. Ivan Diviš, stejně jako třeba Jan Zábřana nebyli prostě do důsledků pro Vltavu publikovatelní. Jejich jadrná čeština je organickou vlastností jejich výrazového světa a pro interní směrnice rozhlasové praxe je ve své autenticitě nepoužitelná, rozuměj nevysílatelná. Řečeno ještě explicitněji – Diviš bez vulgarismů není celý Diviš.

Příčin tohoto stavu bude jistě mnoho, od až příliš zjevných osobních preferencí založených na rodinných a přátelských vazbách, což je zjevné v cyklickém opakování několika málo jmen, která dostávají prostor, přes nefungující systematickou spolupráci literárněvědných pracovišť s literární redakcí/literárními redakcemi, až po omezení daná konzervativním vysílacím schématem, neschopným do dnešních dnů nabídnout prostor pro časově pružný vysílací formát. Vysílací čas jednotlivých literárních žánrů je vymezen hodinou, půlhodinou a čtvrt-hodinou. Kombinovaný pořad *Schůzky s literaturou* má hodinu, *Povídka* (moderní i klasická) a *Četby na pokračování* půl hodiny, poezie a eseje (*Svět poezie*, *Psáno kurzívou*) pak čtvrt hodiny. Zatímco první a třetí zmíněný rozměr je akceptovatelný, u prózy, především povídkové, dochází k problémům. A to jsme u druhé části dnešního mého příspěvku.

Z tohoto přístupu se totiž také generuje nutně reduktivní postoj k výchozímu, zdrojovému textu, tu a tam si příliš nezadávací s cenzurou. Opět připomeňme Jana Lopatku, který velmi přesně odhadl, že pokud je někde literatura nejvíce deformována, znásilňována, redukována, pak se tak děje při zprostředkovávání médiem, v tomto případě rozhlasovém (Lopatka 1995: 73).

Můžeme rozlišit dva hlavní typy zásahů do textu literárního díla, jež je mají připravit pro šíření na rozhlasových vlnách. Zásahy vynucené vysílacím schématem představuje především redukování textů tak, aby výsledný tvar naplnil takřka na vteřinu přesně vymezený vysílací čas. Jde o zásah redaktora, případně v průběhu natáčení pořadu režiséra. Zásah, který často neodpovídá povaze textu, není konzultován s autorem a nikdo za něj nenese odpovědnost před posluchačskou veřejností, nikde se neobhazuje a nezdůvodňuje. Druhý typ redukčních zásahů do textů literárních děl má už vysloveně povahu cenzurního přístupu. Jeho „obětí“ se stávají především pasáže nesoucí různou míru erotické informace (samozřejmě včetně homosexuální) a pak a především

jazykové vulgarismy bez ohledu na jejich funkci v textu. Rozhlas jako by se poučil na americkém filmu šedesátých let, kdy bylo striktně stanoveno, co je ještě pro diváka únosné a co už je za touto hranicí. Rozhlas je v tomto smyslu velmi konzervativním médiem, které nerespektuje autonomii uměleckého díla a především jeho vyjadřovací svobodu. Opět v tomto smyslu, podobně jako u celistvosti literární struktury, vzniká neúplný, a tedy zkreslený obraz tematické a výrazové pestrosti literárního světa.

Rozhlas (ale v tomto případě i další elektronická média, především televize) se podílí na vytvoření specifické hranice mezi prostorem veřejným a veřejnoprávním. Prostor veřejnoprávní tak přestává být prostorem svobody, stává se prostorem, který bez pravidel vytváří úzká skupina jednotlivců s vlivem na vysílací schéma, skupina nadaná nejen velmi omezeným rozhledem, ale především velmi konzervativní, pokrytecká (posлуhač, divák „si to nepřeje“, k tomuto stanovisku často stačí jediná písemná nebo telefonická stížnost šéfredaktorovi), nekoordinovaná, vybavená vysokými pravomocemi a (sic!) nekontrolovaná.

Živnou půdou k tomuto přístupu je pyšný subjektocentrismus dramaturgů a režisérů, žijících v přesvědčení, že jsou povinni hlídat klíčové hodnoty a právě a jen ty předkládat veřejnosti. Z tohoto hlediska je příznačné, že vzpomínková kniha významného rozhlasového režiséra Jiřího Horčíčky, připravená dalšími dvěma ctihodnými „rozhlasáky“, otcem a synem Vedralovými, začíná citací ze zápisníků nikoho menšího než herce Karla Högra, v níž se mj. dočteme: „Nesmíme mu [rozhlasovému posluchači; pozn. M. Z.] posluhovat, musíme ho s určitou dávkou *ušlechtilé demagogie* přinutit, aby se s námi sžil [...], vlastně tak učíme posluchače nově a jinak číst“ (Vedral 2004: 10; zvýr. M. Z.).

Tyto skutečnosti vytvářejí podle mého soudu intenzivní apel především na bohemistická vědecká, akademická a univerzitní pracoviště (na pracoviště rozhlasová je apelování marné), aby se mediálnímu světu začala soustavněji věnovat, aby rozšířila svůj úzký status filologického oboru o další aspekty mediálního bytí literatury (a umění obecně) a byla schopna reflektovat jeho proměňující se situaci.

Literatura

LOPATKA, Jan

1995 *Šifra lidské existence* (Praha: Torst)

TRÁVNÍČEK, Jiří
2008 *Čteme?* (Brno: Host)

VEDRAL, Jan – VEDRAL, Jan ml.
2004 *Jiří Horčička – rozhlasový režisér* (Brno: Větrné mlýny)

ZELINSKÝ, Miroslav
2008 *Texty a obrazy* (Ostrava: Protimluv)

Czech literature on the radio. Simple statement or contentious question?

This paper looks at the image of developments in Czech literature since 1989, distorted by literature programmes broadcast on Czech Radio 3 Vltava. The distortions are taking place at two levels: 1. through text reductions in individual literary works, especially prose; 2. through presentations of a complete, but very selective image of literary production during the 1989–2010 period. Interference emerges from a censorial attitude to the texts and from the conservative broadcast schedule.

Keywords

Czech literature on the radio 1989–2010, radio dramaturgy, text reduction, censorship